

ХРИСТІЯНСЬКЕ ВІРОВЧЕННЯ ТА НАУКОВЕ ПІЗНАННЯ: СУПЕРЕЧЛИВА ВЗАЄМОДІЯ В СЕРЕДНІ ВІКИ

CHRISTIAN DOCTRINE AND SCIENTIFIC KNOWLEDGE: CONTRADICTIONARY INTERACTION IN THE MIDDLE AGES»

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими й практичними завданнями. Період Середньовіччя – один із найкolorитніших етапів історії людства, що його визначав динамічний розвиток матеріальної та духовної культури. Період похмурий – сповнений драматичної боротьби держав і народів, християнської Церкви й світської влади, зіткненням інтересів очільників Церкви та імператорів, представників ортодоксії та ересей, класовими й національно-визвольними повстаннями. Та водночас цей період характеризувала поява раціоналізованого, перевіреного логікою доведення й спростування об'єктивної істини разом із досягненнями тогочасної морально-правової й політичної думки. Є всі підстави вважати, що невід'ємно від істин, отриманих через святоотцівську духовну традицію, виника-

У статті розглянуто проблему взаємодії християнського віровчення й процесів становлення та розвитку науки (наукового пізнання) в період Середньовіччя. Контраст даної тематики простежується зокрема в працях таких мислителів, як Тертуліан (від віри до розуму), Фома Аквінський (від розуму до віри) та ін. Відомо, що предметом світської філософії Фома Аквінський уважав істини розуму, а предметом богослів'я – істини одкровення, що понад людський розум. Релігійне одкровення та істини одкровення доповнювались філософією, оскільки божественні істини й наукове знання покликані до розв'язання спільного й головного завдання – пізнання Бога.

Ключові слова: Середньовіччя, наука, релігія, віра, богослів'я.

* Аспірант Київської православної богословської академії.

** Post-graduate Student of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

ють можливості розкрити сутнісні характеристики трансцендентного й іманентно-необхідного буття, тобто Бога. Водночас важливими є роль і значення християнського богослів'я у його ставленні до результатів наукового пізнання. Проблемне поле, у межах якого відбувається взаємодія християнського богослів'я та світського наукового пізнання, характеризується тим, що суб'єкт пізнання прагне метафізично витлумачити сутність предметів і явищ не стільки в їх емпіричній очевидності, яку детально вивчають і розкривають природничі науки, скільки в контексті їхньої мети й способу буття.

Можна також стверджувати, що наявні суперечності поглиблюються через відсутність у християнському віровченні адекватного та конструктивного діалогу між богослів'ям і системою наукових знань. Адже духовні й інтелектуальні напрацювання отців Церкви періоду Середньовіччя щодо взаємодії між системою світської науки й християнським богослів'ям є історично важливою площиною, у якій досліджується досвід християнського богослів'я в поясненні сутності існування світу, космосу і, що найголовніше – місця та значення в цьому діалозі людини, створеної за образом Божим. Саме тому нам стануть у пригоді духовно-інтелектуальні твори отців Середньовіччя про взаємодію науки й богослів'я, а саме той доробок, у якому розкрито принципи існування Всесвіту та місця в ньому людини.

The article addresses the basic principles of the development of science and theology during Middle Ages and their correlation is still actual traced on the background of the dynamic search of the meaning of the events and things by the humankind not because of their empirical accessibility, but in the context of their purpose and mode of existence. The problem of correlation between scientific and theological discourses is pinpointed by the absence of their convincing engagement in ecumenical Orthodoxy, thus enabling the author to focus on those works of medieval fathers, where the issue of correlation between science and theology is raised, and allowing him to use their religious and intellectual inheritance for deeper understanding of the principles of the existence of the universe and defining the role of a man in it. Thus, the timeliness of the topic announced is in renovation of the dynamic search of the area of discourse between science and theology, avoiding the usual for Middle Ages domination of theology over science, as well as the contemporary neglect of theology by science, which determine the further responsibility of the contemporary scientists and theologians.

Taking into account the given issue, in order to enlighten the development and correlation of science and theology during Middle Ages, the author considers necessary to research that inheritance of the medieval sophists, which embrace a problem of the correlation between science and theology, as

Таким чином, **актуальність** заявленої теми полягає у відновленні досвіду діалогічності, конструктивної взаємодії для поновлення конструктивних дискусій між наукою і християнським богослів'ям у рамках духовно-релігійної, духовно-етичної матеріалістично-прагматичної площини, оскільки відсутність діалогу та ворожа безапеляційна позиція у визнанні досягнень науки в сучасному світі накладають особливу відповідальність як на науковців – суб'єктів соціокультурного поступу, так і на богословів – рефлексорів чи індикаторів негативних його наслідків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження ХХ ст. у галузі історії науки доводять мізерність внеску періоду Середньовіччя в розвиток науки [A. Rupert Hall], [Alexandre Koyre], [Herbert Butterfield]. Цей період характеризується розвитком систем віроповчальних істин та філософських систем, спрямованих на пізнання сенсу явищ і речей не відповідно до їх емпіричної очевидності (яку детально вивчають і розкривають природничі науки), а в контексті їхньої мети й способу буття. Середньовічне знання зорієнтоване на повторення, відтворення та обґрунтування сюжетів релігійного походження, які були запозичені з Біблії. Основа такого сприйняття – набір чуттєвих прообразів, навколо яких гуртуються образно-понятійні конструкції, позбавлені будь-якого логічного підґрунтя. Понятійний апарат філософа / до-

well as to review the history of the scientific knowledge of the epoch to comprehend the context of its development.

The examination of the core of the problem is preceded by the definitions and understanding of the concept of the Middle Ages by both its representors and contemporary researchers; sketching the epoch's timeframe and demonstration of its prevailing cultural and spiritual narratives. Reviewed and analyzed is the activity of medieval scientists, clergymen, and sophists, such as Roger Bacon (1214–1292), Thomas Aquinas (1225–1274), Nicolas Oresme (1320–1382) etc. – the protagonists of submission of science to theology. Also studied is the creative activity and inheritance of the outstanding personalities of another group of spiritual belonging, such as Aurelius Augustinus (354–430), Anselm of Canterbury (1033–1109), Pierre Abélard (1079–1142), who made a significant input into a search of consensus between mind and faith and attempted to reveal/create an organic synthesis of faith and mind. Such an approach to research enables to realize that religious and intellectual potential of the medieval sophists, despite the attempts to rationalize the latter, was aimed at learning of the world and nature with the primary orientation to perceive their ultimate purpose and essence of things and events, but not at their description, anticipation and control, which characterize the modern European science. In other words, the given strategy demonstrates that the worthy

слідника часу Середньовіччя не відтворював об'єкти природи в їхніх закономірностях. Він озброювався символом як можливістю переходу від чуттєвого образу речей до ідеї її універсально-божественного сенсу [Найдыш, 2004, с. 148]. Також було видано низку досліджень [Haskins, 1924], [Бернал, 1956], [Гайдєнко, 1989], [Соломатин, 2003], [Брук, 2004], [Найдыш, 2004], [Бєсов, 2004], [Вшолєк, 2005], [Шашкова, 2008], [Климов, 2015], присвячених серед іншого проблематиці виникнення й розвитку середньовічної науки.

men of Middle Ages were striving for contemplation of the essence of God-related phenomena, thus retarding the development of science as it is known today.

Key words: *Middle ages, science, religion, faith, theology.*

Метою статті є висвітлення взаємодії християнського віровчення й богослів'я з науковим знанням/пізнанням у період Середньовіччя, що передбачає виконання таких **завдань**:

- дослідження спадщини середньовічних мислителів, у яких порушено проблему взаємодії науки й богослів'я;
- ретроспективний огляд виникнення й поступу наукового знання періоду Середньовіччя;
- демонстрація взаємодії християнського віровчення й процесів становлення та розвитку науки (наукового пізнання) в період Середньовіччя.

Виклад основного матеріалу дослідження. Середньовіччя можна розділити на кілька етапів. Перший – раннє Середньовіччя, хронологічні рамки якого охоплюють V–XI ст. і який характеризується відтоком населення з міст до сільської місцевості, професійним і соціальним розділенням, юридичним хаосом. Другий етап – зріле Середньовіччя, XII – сер. XIII ст. Визначальними факторами розвитку цього періоду можна назвати становлення європейських міст і хрестові походи. Виникає романська архітектура (Лондонський Тауєр, Собор Паризької Богоматері), у містах з'являються університети, оформлюється схоластичне богослів'я й відроджується містичне; виникає культура рицарів. Третій період – пізнє Середньовіччя, кін. XII – поч. XV ст. «Це час появи готичної архітектури та класичних середньовічних університетів (Оксфорд, Сорбонна), подальшого розвитку схоластики (Фома Аквінський (1225–1274), ремісничих цехів, купецьких, банківських контор» [Пашков, 2007, с. 513] тощо.

У середньовічний період панівною формою культури була релігійна світоглядна культура, на що вказує В. А. Соломатин: «Епоху Середньовіччя в нашій культурологічній періодизації можна назвати епохою релігії» [Соломатин, 2003, с. 15], а

Д. Д. Бернал зазначає, що «впродовж усього періоду раннього Середньовіччя Церква володіла монополією на вченість і грамотність, ставлячи собі за мету сприяти єдності середньовічної думки» [Бернал, 1956, с. 174–175]. Тому домінуюча в середні віки релігійна світоглядна культура, хоч і мала здебільшого реакційний характер стосовно наукового знання, проте сприяла його збереженню. На нашу думку, ця теза аргументується тим, що коло науково-дослідницької літератури у XII ст. значно розширилося завдяки латинській класиці, а також перекладам грецьких творів, на що вказує В. П. Гайденко: «Список книг, із яких давалась загальна освіта у кінці XII ст.... показує, як збільшилось коло літератури, що була в обігу освічених людей. Розширився він перш за все за рахунок латинської класики, але також і завдяки перекладам грецьких і арабських творів, інструкції з логіки (книги Аристотеля), математики й астрономії (весь Евклід, Птолемей, ал-Фергані)» [Гайденко, Смирнов, 1989, с. 71–72].

Наукове знання Середньовіччя спиралося на богословські засади й залежало від теології, а наукові дослідження здійснювали з релігійною метою і лише представники духовенства. Середньовічні учені-філософи були цілком компетентні в набутих наукових знаннях свого часу, але їх виявилось недостатньо для появи відомої нам науки, такі знання практично не використовувались для дослідження природи й поготів для керування нею. Указані передумови наукових досліджень формували своєрідну підлеглість рацію вірі, що простежується у вченні Аристотеля, яке лягло в основу програм середньовічних західноєвропейських університетів. І. Барбур зазначає, що «Аристотель дає термінологічне пояснення істинної форми, раціональної структури предмету та мети, яку він досягає... Остаточний результат руху Аристотеля цікавив більше, ніж сам процес» [Барбур, 2000, с. 4], упускаючи деталі змін у процесі, всю увагу він зосереджував на меті. Основним завданням середньовічної науки було розуміння та споглядання сенсу тієї частинки, яка має певний стосунок до загального і до Бога.

Таке підпорядкування науки богослів'ю можна простежити в діяльності Роджера Бекона (1214–1292), для якого перцепція і знання математики були серцевиною пізнання. Це мотивувало його шукати протекторату в Папи, адже він вірив у користь математики для християнства та необхідність її застосування в богослів'ї. Р. Бекон був переконаний, що якщо богослов бажає зрозуміти Писання як джерело всезнання, він мусить знати устрій цього світу, а математика цьому сприяє. Р. Бекон уважав,

що математика служниця астрономії, тому вона стимулює розвиток богослів'я, а «математична астрономія стала б у пригоді при корекції календаря» [Брук, 2004, с. 57].

Д. Брук говорить про інше підпорядкування науки богослів'ю у Середньовіччі та наводить у приклад діяльність Фоми Аквінського (1225 –1274), якому нібито вдалося синтезувати аристотелівську та християнську доктрини, хоч це і викликає сумнів. Та й сам Ф. Аквінський розумів, що це утопія, а там, де це було теоретично можливо, переважали вимоги віри, про що свідчать його слова: «Оскільки благодать не позбавляє природи, але вдосконалює, належить, щоб природний розум служив вірі, як і природна схильність волі належить любові» [Антологія середньовікової мислі, 2002, т. 2, с. 157]. Знову бачимо підпорядкованість аристотелівської метафізики християнству. Аристотелізм стверджував, що Вселенна вічна й існування речей у світі не залежить від Бога. Дехто інтерпретує вчення Аристотеля як натуралістичне суперництво з надприродною релігією, оскільки натуралізм демонстрував світ як замкнуту систему, у якій божество виступає фізичною гіпотезою, а людство позбавлене свого великого призначення. Варто вказати, що Ф. Аквінський не вважав Аристотеля авторитетом у питаннях віри, проте з його вчення запозичував найкраще. Він поставив на перше місце проблему існування буття, що спричинило «мутацію» запозиченої ним аристотелівської метафізики, пріоритетом пізнання якої став Бог. Знову ж таки у «Сумах теології» Фома Аквінський зауважує: «Належить вірити авторитету тих, кому було дано Одкровення. Це не применшує достоїнство даного вчення, адже хоча й доказ від авторитету, заснований на людському розумі, найслабший, доказ від авторитету, заснований на Божественному Одкровенні, – найсильніший» [Антологія середньовікової мислі, 2002, т. 2, с. 157]. Для Ф. Аквінського неможливо пізнати Бога за допомогою розуму, «на зміну рацію приходить віра. Фізичне знання підпорядковане метафізичному і врешті вірі» [Брук, 2004, с. 58].

Ще одним прикладом підпорядкованості науки богослів'ю в часи Середньовіччя є постать Миколи Орезмського (1320–1382). Учені періоду Середньовіччя, намагаючись втамувати спрагу знання, торкалися найрізноманітніших проблем пізнання. Як учений і єпископ Микола Орезмський замислювався над питанням обертання Землі навколо своєї осі, наводячи аргументи, які виправдовували цю тоді ще гіпотезу. Однак його роздуми не стали революційними, оскільки понятійний апарат підпо-

рядковувався богослів'ю і мета розмірковувань була богословською: продемонструвати не факт обертання Землі, а те, що людський розум безсилий це довести. Учений залишився вірним традиційному погляду, стверджуючи, що наука не здатна вирішити це питання.

Отже, з огляду на сказане вище можемо спостерігати своєрідну зверхність та ультимативність віри стосовно розуму, проте були мислителі, які дотримувались іншої думки. «Їхні невтомні зусилля були спрямовані на спроби поєднати релігійну віру та раціональне мислення» [Вшолек, 2005], у чому показали дійсно важливі результати. Останні, як і перші, також зверталися до Священного Писання для виправдання своїх поглядів [Жильсон, 1992, с. 11]. Так, ап. Павло говорив, що дослідження видимого творіння повинно змушувати нас замислюватися над невидимими його константами: «Бо невидиме Його, вічна сила Його і Божество від створення світу через розглядання творіння видимі...» (Рим. 1: 20), а Йоан Богослов наголошував: «Було Світло істинне, що освітлює кожну людину, яка приходить у світ» (Ін. 1: 9).

Одним із таких діячів Церкви виявився блаженний Августин (354–430), учення якого заклало новий теологічний дискурс мислення на багато десятиліть уперед, кардинально відмінний від рафінованого давньогрецького, у якому Сократ, Платон, Арістотель намагалися раціонально інтерпретувати міфологію. Учення бл. Августина відображене в його праці «Сповідь» [Августин Аврелий, бл., 2005], де йдеться про можливість досягнення чистої, раціональної істини про Бога за посередництвом віри, властивої найнеосвіченішим вірянам. Він уважав найбільш надійним шляхом для досягнення істини той, початок якого лежить у вірі та веде від Одкровення до раціо [Жильсон, 1992, с. 12]. Блаженний Августин стверджував, що «невігластво християн стосовно природничих наук не страшно, якщо вони знають одну річ, а саме що світ створений Богом» [Нестерук, 2006, с. 31], утім, продовжує він: «Знання в будь-якому випадку краще, ніж невігластво, але недостатнє знання може бути гірше за цілковите невігластво, тому що використане як аргумент на користь християнства, воно може зашкодити репутації християнина в очах невіруючого» [Нестерук, 2006, с. 31–32].

Однак віра августинців передбачає певне застосування іманентного людині розуму. Віра у навіть слово самого Бога передбачає віру в певну закладену віруючим формулу (догму). Тобто той, кого покликано до віри (словом Божим, наприклад), му-

сильно бачити спершу у своїх формулах певний сенс. Формули (у які вірять) тут виступають як предмет звірення (із словом Божим). І акт віри не здійсниться, якщо не буде достатньо аргументів, що предмет віри (слово Боже) доцільний. Значить, якщо я не знаходжу сенсу у своїх формулах, то не можу вірити у слово Боже і акт віри не здійснився. «Найпереконливіші ж аргументи, які б сприяли вірі в те, що Бог відкрився нам, обмежувалися б лише цією вірою», – стверджує Е. Жильсон [Жильсон, 1992, с. 12]. Таким чином, Августин розрізняє науку й мудрість, де наука підпорядкована мудрості, бо дає лише можливість користуватися речами тимчасовими, а мудрість спрямовує волю до пізнання справ божественних. Блаженний Августин надавав Церкві монополію на істину та утвердив її як останню інстанцію в затвердженні істини.

На основі августинізму Ансельм Кентенберійський (1033–1109) формулює своє бачення віри в діяльності раціо і викладає його у трактаті «Прослогіон», пишучи: «...бо у що я раніше вірив, отримавши від Тебе віру, то сьогодні розумію, отримавши від Тебе просвічення. І тепер, якщо б навіть я не побажав вірувати, що Ти є, я не міг би не розуміти, що це так» [Антологія середньовікової мислі, 2001, т. 1, с. 198]. Із цього чітко бачимо, що переваги надаються вірі, «...раніше вірив, отримавши ... віру, то сьогодні розумію...», із застосуванням раціо. Аналізуючи вчення Ансельма Кентенберійського, В. Климов говорить, що вершину ієрархії пізнання посідає віра, розуму ж відведена роль екзегетична, він може функціонувати лише за умов наявності віри. Божественне не підвладне людському розумінню, але в динаміці пізнання відкривається лише людині віруючій. «Тож бачимо певну послідовність: спочатку віра, потім розуміння, яке знову ж таки підкріплене вірою» [Климов, 2015, с. 20]. Однак, хоч Ансельм і вважав розум авторитетом у справі осмислення істин віри, подальше церковне трактування місця розуму як засобу чи інструменту для розуміння віроповідних істин, поступово нівелювало таке уявлення і заперечувало пізнавальну здатність розуму, а подекуди тлумачилося як обмеження можливостей використання знань у цілому.

Вагомий внесок у справу пошуку консенсусу між розумом і вірою здійснив французький філософ П'єр Абельяр (1079–1142). Вершину піраміди розуміння віроповідальних істин та церковних догм у його філософсько-теологічній концепції відведено розумові та осмисленню догматики. Французький богослов писав: «Наука розмірковування найбільш значуща для заглиблен-

ня в будь-які питання Священного Писання та їх вирішення» [Абеляр, 1959, с. 90]. Посилаючись на бл. Августина, філософ зазначав, що діалектика дає можливість роз'яснення всіх сумнівів у раціональному дослідженні, дає таке знання, яке варто назвати знанням. «Наука наук, яка називається діалектикою, – пише Абеляр, – навчає вчити й вчитися» [Абеляр, 1959, с. 90]. Зі сказаного ясно, що незрозумілі місця у Священному Писанні потрібно осмислювати не лише вірою та молитвою, а й через логіко-інтелектуальне дослідження.

Доказ такого міркування П. Абеляр убачав у діяльності Ісуса Христа, який «перемагав юдеїв у приватних дискусіях і придушував їх наклепи як Писанням, так і раціональним доказом, укріплюючи віру в Себе не лише чудесами, а й силою слів... Вирішивши наставити нас власним прикладом, як саме ми повинні навертатися до віри за допомогою розумних доказів...» [Абеляр, 1959, с. 93–94]. За такі міркування П'єр Абеляр зазнав публічних судових переслідувань із боку тогочасної Церкви; його змусили спалити власні праці, про що він згадує у своїх щоденниках [Абеляр, 1959, с. 40].

У «Діалозі між філософом, юдеєм та християнином» П. Абеляр знову надає перевагу розумові, говорячи від імені філософа, що «...головним для філософа є дослідження істини за допомогою розуму» [Абеляр, 1959, с. 95]. На це незадоволено відгукнувся у свої листах до П. Абеяра очільник чернечого ордену Бернард Клервоський (1090–1153), кажучи: «Людський розум захоплює собі все, не лишаючи нічого для віри. Він намагається осягнути те, що вище за нього, він досліджує те, що сильніше за нього, він вривається у Божественне...» [Абеляр, 1959, с. 129]. Спостерігаємо, що в процесі пізнання, середньовічні мислителі, спираючись то на авторитет віри, то на раціональний скептицизм, поставали перед дилемою: приймати вчення Церкви без осмислення, демонструючи свою віру, чи все ж таки піддавати його раціональній перевірці.

Висновки. На підставі викладеного вище можна стверджувати, що визначальним чинником, який характеризував духовне життя періоду Середньовіччя та культурний контекст тогочасної науки, було християнське віровчення й богослів'я, мудрість якого узгоджувалася з Божественним Одкровенням. Філософія (наукове знання / наукове пізнання) вважалася мудрістю нижчого виду, середньовічні засади якої формувалися християнською теологією та вченням отців Церкви. Сфера діяльності філософії була духовною, з її найвищою сходинкою – Богом, а теоло-

гія отримала преференцію найвищого знання, що ми бачили на прикладі вчення Августина, де проголошено першість віри перед розумом. Головне завдання середньовічного вченого (філософа) зводилося до пошуків узгодження задокументованого наукового знання з приписами Священного Писання. Ретроспективний огляд історії наукового знання Середньовіччя дає підстави вважати, що науково-теоретичні інтереси поступилися місцем релігійно-моральним пошукам; віднайдення істини належало не науці чи філософії, а лише теології. Речі розглядалися із погляду їх практичної користі, а не в об'єктивній системі координат, що породило особливе ставлення до знання, метою якого стало прагнення зрозуміти сенс явищ і речей не у відповідності до їх емпіричної очевидності (яка з погляду сьогодення детально вивчається і розкривається природничими науками), а в контексті їхньої мети й способу буття. Середньовічна вченість акцентувала увагу на вивченні письмових джерел (Біблія, праці Отців, Учителів Церкви та античних авторів), їх інтерпретації, і на основі різноманітних тлумачень отримувала нові знання. Природничо-наукові знання нагадували інформаційні збірники й черпалися з книг, у яких вони були описані (напр., праця Аристотеля), а також із тлумачення цих моментів; тобто знання було теоретичним (книжним), а не самостійно відрефлексованим, науковим пізнанням. Християнство виявило в людині критичне розуміння та переживання власної гріховності, що спонукало людину до пошуку засобів для спасіння душі, і саме це стало її основним завданням.

1. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. В українському перекладі з паралельними місцями та додатками. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. 1416 с.
2. A. Rupert Hall, *The Scientific Revolution, 1500–1800* (London: Longmans Green, 1954).
3. Alexandre Koyre, *Metaphysics and Measurement Essays in Scientific Revolution* (London: Chapman and Hall, 1968).
4. Haskins Ch. H. *Studes in the history of medieval science*. – Cambridge: Harvard University Press, 1924. 432 p.
5. Herbert Butterfield, *The Origins of Modern Science* (New York: Macmillan, 1951).
6. Абеляр П. *История моих бедствий*. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1959. 257 с.
7. Августин Аврелий, бл. *Исповедь*. Москва: «ДАРЪ», 2005. 544 с.
8. Антология средневековой мысли (Теология и философия европейского Средневековья): в 2 т. / Под. ред. С. С. Неретиной; сост. С. С. Неретиной, Л. В. Буллака. С.-Петербург: РХГИ, 2001. Т. 1. 539 с.
9. Антология средневековой мысли (Теология и философия европейского Средневековья): в 2 т. / Под. ред. С. С. Неретиной; сост. С. С. Неретиной, Л. В. Буллака. С.-Петербург: РХГИ, 2002. Т. 2. 635 с.

10. Барбур И. Религия и наука: история и современность. Москва: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2000. 450 с.
11. Бернал Д. Д. Наука в истории общества / А. М. Вязьмина, Н. М. Макарова, Е. Г. Панфилова (пер. с англ.). Москва: Изд-во иностранной литературы, 1956. 743 с.
12. Бесов Л. М. Історія науки і техніки. 3-є вид., переробл. і доп. Харків: НТУ «ХПІ», 2004. 382 с.
13. Брук Д. Х. Наука и религия: Историческая перспектива. / Пер. с англ. Москва: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2004. 352 с.
14. Вшолек С. Рациональность веры / Пер. с польск. (Серия «Богословие и наука»). Москва: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2005. 152 с.
15. Гайденок В. П., Смирнов Г. А. Западноевропейская наука в средние века: Общие принципы и учение о движении. Москва: Наука, 1989. 352 с.
16. Жильсон Е. Разум и откровение в средние века // Богословие в культуре Средневековья. Киев: Християнське братство «Путь к истине», 1992. С. 5–48
17. Климов В. В. Відношення між наукою і релігією як індикатор духовного поступу: релігієзнавчий аспект: [монографія] / В. В. Климов; [ред. О. М. Кузьміна]. Київ: Марченко, 2015. 318 с.
18. Найдыш В. М. Концепции современного естествознания: Учебник. Изд. 2-е, перераб. и доп. М.: Альфа-М; ИНФРА-М, 2004. 622 с.
19. Пашков К. В. Культурология. Основы курса и фрагменты первоисточников. Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. 600 с.
20. Райт Дж. К. Географические представления в эпоху крестовых походов: Исследование средневековой науки и традиции в Западной Европе / Пер. с англ. М. А. Кабанова. Предисловие А. Я. Гуревича. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988. 478 с.
21. Соломатин В. А. История науки. Учебное пособие. Москва: ПЕР СЭ, 2003. 352 с.
22. Теорія та історія світової і вітчизняної культури. Львів: «Каменярь», 1992. 168 с.
23. Шашкова Л. О. Діалог науки й релігії в культурно-історичному контексті: Монографія. К.: Грамота, 2008. 328 с.

1. Bibliia. Knyhy Svashhennoho Pysanna Staroho ta Novoho Zavitu. V ukrainskomu perekladi z paralelnymy miscamy ta dodatkamy. (2004). Kyiv: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu.
2. A. Rupert Hall, *The Scientific Revolution, 1500–1800* (London: Lonmans reen, 1954).
3. Alexandre Koyre, *Metaphysics and Measurement Essays in Scientific Revolution* (London: Chapman and Hall, 1968).
4. Haskins Ch. H. *Studes in the history of medieval science*. Cambridge: Harvard University Press, 1924. 432 p.
5. Herbert Butterfield, *The Oriins of Modern Science* (New York: Macmillan, 1951).
6. Abeliar P. (1959). *Ystoria moykh bedstvyi*. Moskva: Yzdatelstvo Akademyy nauk Soiuz Sovetskykh Sotsyalystycheskykh Respublyk.
7. Avhustyn Avrelyi, bl. (2005). *Yspoved*. Moskva: «DARЪ».
8. *Antolohia srednevekovoi mysly (Teolohyia y fylosofyia evropeskoho Srednevekovia)*. (2009). Sankt-Peterburh: Russkyi khrystyanskyi humanytarnyi ynstitut.
9. *Antolohia srednevekovoi mysly (Teolohyia y fylosofyia evropeskoho Srednevekovia)*. (2002). Sankt-Peterburh: Russkyi khrystyanskyi humanytarnyi ynstitut.
10. Barbur Y. (2000). *Relyhyia y nauka: ystoryia y sovremennost*. Moskva: Bybleisko-bohoslovskiy ynstitut sv. apostola Andreia.

11. Bernal D. D. (1956). *Nauka v ystoriy obshchestva*. Moskva: Yzdatelstvo ynostranoi lyteratury.
12. Biesov L. M. (2004). *Istoriia nauky i tekhniky*. Kharkiv: Nacionalnyi tekhnichnyi universytet «Kharkivskiy politekhnichnyi instytut».
13. Bruk D. Kh. (2004). *Nauka y relyhiya: Ystorycheskaia perspektyva*. Moskva: Byblesko-bohoslovskiy ynstitut sv. apostola Andreia.
14. Vsholek C. (2005). *Ratcyonalnost very*. Moskva: Byblesko-bohoslovskiy ynstitut sv. apostola Andreia.
15. Haidenko V. P., & Smyrnov h. A. (1989). *Zapadnoevropeiskaia nauka v srednye veka: Obshchye pryntcyпы y uchenye o dvyzhenyy*. Moskva: Nauka.
16. Zhylson E. (1992). *Razum y otkrovenye v srednye veka. Bohoslovye v kulture Srednevekovia*, 5–48.
17. Klymov V. V. (2015). *Vidnoshennia mizh naukoiu i relihiieiu yak indyikator dukhovnoho postupu: relihieznavchyi aspekt*. Kyiv: Marchenko.
18. Nadysh V. M. (2004). *Koncepcyy sovremennoho estestvoznanyia: Uchebnyk*. Moskva: Alfa-M; YNFRA-M.
19. Pashkov K. V. (2007). *Kulturolohyia. Osnovy kursa y frahmenty pervoystochnykov*. Rostov-na-Donu: Fenyks.
20. Rait Dzh. K. (1988). *Heohrafycheskye predstavleniya v epokhu krestovyykh pokhodov: Yssledovanye srednevekovoi nauky y tradycyy v Zapadnoi Evrope*. Moskva: glavnaa redakcyia vostochnoi lyteratury yzdatelstva «Nauka».
21. Solomatyn V. A. (2003). *Ystoriya nauky. Uchebnoe posobye*. Moskva: PER SƏ.
22. *Teoriia ta istoriia svitovoi i vitchyznanoi kultury*. (1992). Lviv: «Kameniar».
23. Shashkova L. O. (2008). *Dialoh nauky i relihii v kulturno-istorychnomu konteksti*. Kyiv: Hramota.